

MÜCADİLƏYƏ VƏ QANLI QOVĞALARA SƏSLƏYƏN ÇAĞIRIŞLAR

Böyük yazarımız professor Mir Cəlal əsərlərində bu gün bizə qənim kəsilən rusları almanların əbədi işğalından azad etmək yolunda canını fəda vermiş Azərbaycanın sarsılmaz mətin, sarsılmaz fiziki qüdrətə, yüksək hərbi bilik, bacarıq və vərdislərə malik cəsur və fədakar döyüşçülərimizin qəhrəmanlıq rəşadətini önə çəkir. O öz əsərlərində xalqımızın İsrəfil Məmmədov, Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə, Qafur Məmmədov, Cəmil Əhmədov kimi neçə-neçə məğrur və əzmkar alp ərənlərimizin əfsanəvi qəhrəmanlıqlarını böyük ilhamla tərənnüm etmişdir. Türkün bu yenilməz igidlərinin əfsanəvi şücaətini ədibin istər “Bəy”, “Bostan oğrusu”, “Gözün aydın”, “Vətən hekayələri”, “Həyat hekayələri”, “Sadə hekayələr”, istərsə də XX əsrin ortalarından sonra qələmə aldığı “Təzə şəhər”, “Yolumuz hayandır”, “Dağlar dilə gəldi”, “Bəy”, “Açıq kitab” və sair kimi əsərlərində qismən də olsa, fiziki hazırlıq, fiziki tərbiyə, cismani sağlamlıq və sağlam həyat tərzini kimi məsələlərlə əlaqələndirir. Fədakarlığın, rəşadətə bədii-fəlsəfi obrazını tərənnüm edən istedadlı ədibimiz əsərlərində döyüşçülərin ruhuna, qəlbə, xarakterinə igidlik, məğrurluq, qəhrəmanlıq və mərdənəlik kimi yüksək iradi-əxlaqi hisslər aşılayırdı.

Beləliklə, tarixi dövrlərin elmi-pedaqoji fikir daşıyıcıları olan bu kimi ədəbi əsərlərin tədqiqat predmetlərində göstərilir ki, Azərbaycanda tarixi kontekstdə hərbi-fiziki tərbiyə fasiləsiz xarakter daşıyırmışdır: insanlarımız uşaq, gənclik, cavanlıq və ağıllıq yaş mərhələlərində idmanın gimnastika, güləş, qılnc oynatmaq, at çapmaq, ox atmaq, nizə atmaq, atıcılıq və s. kimi növləri ilə məşğul olmuşlar.

Yazıcının ədəbi-pedaqoji yaradıcılığından aydın görünür ki, həyatda xoşbəxt yaşamaq istəyi ilə yaşayan insan, həm də sağlam can istəmiş, həm də onu ən böyük sərvət saymışdır. Odur ki, fiziki tərbiyə məqsədyönlü və həyatı tələbata çevrilməlidir.

Məlum həqiqətdir ki, hər bir bəşər övladı yüksək mənəviyyətə, əməksevər, humanist əməllərə malik vətəndaş olmaqla bərabər, habelə bir sıra fiziki və hərbi təlimlərə də yiyələnməlidir. Torpaq və Vətənin qorunub saxlanması bugünkü uşaq və gənclərimizin fiziki və hərbi təlimə nə dərəcədə bağlılığından çox asılıdır. Qətiyyətlə unutmaq olmaz ki, sağlamlıq insanın yalnız şəxsi firavanlığı üçün deyil, başqa cəhətləri üçün də əhəmiyyətlidir. Yəni, adam fiziki cəhətdən sağlam, fəal və davamlı olarsa, heç şübhəsiz ki, o, quruculuq işlərində, özünün və Vətənin müdafiə edilməsində, yaxşı və ağır günlərində bir o qədər yaxından iştirak edər, yararlı bir varlığa çevrilər. Bu gün dünyada artıq “İdman ölkəsi” kimi Azərbaycanın öz övladlarının əqli, mənəvi və fiziki kamillik səviyyəsi ilə öyünməyə haqqı çatır. Danılmaz həqiqətdir ki, bütün tarix boyu bəşəriyyətin qarşısında duran ən mühüm vəzifə, onun əqli, mənəvi və fiziki kamillik problemləridir. Hazırkı dövrdə Azərbaycan gəncliyinin əqli və mənəvi açığı, fiziki və hərbi təlim məşğələlərinə güclü və arzuolunan meyli, sağlam və fəal həyat tərzini keçirilmələri yabançı millətlərdə qibtə hissləri yaradır.

Məhz belə bir şüurlu davranış, dərin məslək, əqidə sirdaşlığı ölkə gənclərimizin əqli və hərbi-fiziki qüdrətləri sayəsində erməniləri 44 günlük savaşda tarimar edib, viran qoymasına gətirib çıxardı. Çünki bəşəriyyətə böyük mədəniyyət gətirən bu cocuqların ərən uluları, dünyanı məqribdən-məşriqə fəth edən söz və qılnc bəhədirləri olan babaları tarixdə böyük qəhrəmanlıq səhifələri yazmışlar. Əgər ruslar öz Pyotru, almanlar Bismarkı, yunanlar İskəndəri, fransızlar Napoleonu, italyanlar Sezarı ilə öyünmüşdürlərsə, biz türklər isə Mete, Atilla, Sultan Mehmet, Çingiz xan, Batı xan, Alp Arslan, Sultan Süleyman, Cahan şah Həqiqi, Uzun Həsən, Şah İsmayıl, Sultan Yavuz, Əmir Teymur, Toxtamış, İldırım Bəyazid, Nadir şah Əfşar, ikinci minilliyin ən böyük tarixi şəxsiyyəti Mustafa Kamal Atatürk kimi neçə-neçə fəvqəlbəşər söz və qılnc bəhədirləri ilə fəxr edə bilərik. Odur ki, türklər tarix boyu övladlarını fiziki və hərbi hazırlıq baxımından yetkin, kamil, özünü və vətəninə layiqincə qoruya biləcək gümrah və xoş əhval-ruhiyyədə görmək, arzusu ilə yaşamış, bu yolda bütün fiziki, hərbi vasitə və imkanlardan lazımcına bəhrələnməyi çox önəmli saymışlar.

Tarixən aparılan çoxsaylı tibbi-psixoloji təcrübələr, habelə elmi-pedaqoji və fizioloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, qəhrəmanlığı yaradan ən mühüm amillər bilavasitə və bilvasitə insanın fiziki hazırlığı, fiziki mədəniyyəti, iradi-cismani yetkinliyi və cismani qüdrətidir.

70 il SSRİ adlı qurumun tərkibində Almaniya kimi qüdrətli bir dövlətlə savaş zamanı həmin qanlı olayın cəng savaşları, dünyanın çoxsaylı yazarları tərəfindən döndə-döndə qələmə alınmışdır. Belə cəfəkeş tədqiqatçılarımızdan biri də istedadlı ədibimiz, görkəmli pedaqoq və alim, uzun illər Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, dekanı olmuş professor Mir Cəlal Paşayevdir. Ədibin qanlı qovğa və çarpışmalar ruhunda qələmə alınmış «Bir gəncin manifesti» adlı məşhur romanında bu əsərin baş qəhrəmanı Mərdan, habelə onun məslək və amal yoldaşları Yaqub, Usta Rəhim, Yəhya, Mövlan kişi qorxmaz, mübariz, fiziki yetkinlik səviyyəsinə qalxmış üsyankar insanlardır. Yazıcının «Dirilən adam» əsərindəki Qiyas, Sultan Əli, Qumru, Məşədi İslam, Məşədi Cahangir və başqaları da həyat uğrunda mübarizədə yenilməzliyi, qovğa və çarpışmalarda göstərdikləri qətiyyətlilik, inadkarlıq və fədakarlıqlarının mühüm bir atributu onların fiziki kamilliyi və dəyanətləri ilə səciyyələnir. Əsərdə uzaq kənddən gələn yeniyetmə Mərdanın gələcək mübarizə yolunda ağır məşəqqətlərə sinə gərməsində, istiqlalın əzablı və dolanbac yollarından mərdliklə keçməsində, fiziki-iradi keyfiyyətlərinin də mühüm rol oynadığı aydın olur. Dözülməz izzət və məşəqqətlərə tab gətirmək, ən təhlükəli tapşırıqların icrası zamanı özünü qətiyyətli və mətanətli aparmaqda mətin iradi möhkəmlik və əzmkarlıq kara gəlir.

İstedadlı nasirin Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan ziyalılarının məğrurluluğundan, mərdənəliyindən və rəşadətindən bəhs edən «Yaşdırlarım» romanında həmin dövrə məxsus mürəkkəb hadisələri, gərgin psixoloji situasiyaları yazıçı özünəməxsus bir orijinallıqla oxucusuna çatdırır. Ədibin fiziki kamillik zirvəsinə ucalmış qəhrəmanları, qürur və

ləyaqətilə fərqlənən məğrur, əzmkar və namuslu insanlardır. Əsərdə Kərimzadə, Nəriman, Səlim kimi türk övladlarının həyat uğrunda apardıqları fədakarlıq, mətinlik, fiziki hünər, iradi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki məziyyətlər onların bədii portretini daha da dolğunlaşdırır.

Yüksək pedaqoji əxlaqı və səriştəsilə nümunə olan cəvakeş maarif xadimi, xalqın övladlarının yalnız əqli inkişafı, saflığı və mənəvi sağlamlığı qayğısına qalmayıb, həm də onların vətənsəverlik ruhunda tərbiyə olunmasını, millətin, torpağın müdafiəsi üçün cəsur igidlərtək yetişməsinə mühüm hal sayırdı. Böyük yazıçımız bu şərəfli vəzifənin reallaşmasında yeniyetmə və gənclərin cismani sağlamlığı və fiziki aktivliyinə daha çox önəm verirdi. Ədibin fikrincə, gümrah vücudlu, sağlam bədənli şəxslər iri cüssəyə, mütənəssib fiziki görkəmə malik cürətli şəxslər kimi formalaşır ki, onlar da gələcək fəaliyyətlərində daha böyük xarüqələr yaratmaq imkanına sahib olurlar. Millətinin balalarının sağlam nəsil tək təşəkkül tapması işində ailə ilə yanaşı məktəbin, ictimaiyyətin birgə fəaliyyətinin səmərəliliyini xüsusi şəkildə vurğulayan ədib, özünün «Vədan əzabı» adlı hekayəsində yazır: «Mənim vəzifəm ana qucağından sağlam aldığım balaları üç-dörd ilə böyütdükdən sonra sap-sağlam və onları fiziki cəhətdən yetkin, davamlı övladlartək tərbiyə edib məktəbə təhvil verməkdir. Məktəb də eyni həkimliyi etməlidir. Şagirdləri yalnız fikircə deyil, bədəncə də sağlam yetirib yuxarılara – texnikumlara, institutlara təhvil verməkdir. Eyni borcu ali məktəblər də gözəl ödəsələr, gənclərimiz xəstəlikdən uzaq olarlar. Xəstələnməməyi təmin etmək isə ən yaxşı müalicə üsuludur» (4, 326-327). Akademik Məmməd Arif bu barədə haqlı olaraq yazırdı ki, yazıçı vətən yolunda həlak olan qəhrəmanın daxili aləmini, psixoloji halını oxucuya göstərməli- dir, oxucu canlı insanı bütün tamlığı ilə öz qarşısında görməlidir.

Sovet döyüşçüsünün gözəl bir xüsusiyyəti yüksək mənada insanpərvərlikdir. Onun hər bir qəhrəmanlığında biz yüksək mənəvi cəhəti görməliyik. Yazıçı, döyüşçünün rəşadətini, cismani qüdrətini, fədakarlığını hər şeydən əvvəl onun qəl-bində oxumalıdır (2, 342). Mir Cəlalın xüsusilə yaşadığımız Sovet dönmündəki, həm də Vətən müharibəsindən əvvəlki hadisələri hekayələrində yüngül bir yumor, təbii və həyatı bir romantika kimi təsvir etməsi əsas bir xüsusiyyət kimi nəzərə çarpırdı. Öz novellalarında bu istedadlı nasir o vaxtkı sovet həyatının yeni insanların, sosialist cəmiyyətinin romantikasını da verməyə çalışırdı. Mir Cəlalın romantikası özünəməxsus idi, bu romantika bir növ məişət romantikası idi. Ədib sovet ailələrindəki yeni ünsürləri, yeni psixoloji xüsusiyyətləri müşahidə edir və «Nənələrin hünərini», «Badamların ləzzətini» yazıb göstərirdi.

O vaxtlar sülh zamanı idi. Xəyanətlə Sovet ölkəsinin torpağına soxulmuş, xoşbəxt həyatımızı quduzcasına pozmağa, xanımımızı dağıtmağa, toyumuzu yasa, sevincimizi müsibətə çevirmək istəyən faşizmə qarşı Vətən müharibəsi elan edildikdən sonra, bütün yazıçılarımızla birlikdə fenomen zəka sahibi istedadlı ədibimiz Mir Cəlalın da qələmi öz istiqamət və kəskinliyini dəyişirdi.

Müharibənin ilk günündən onun hekayələri sovet xalqının azğın düşməne qarşı dərin kin və qəzəbini ifadə etməyə başlamışdır. Əlbəttə, əvvəlki xüsusiyyətlər yenə də Mir Cəlalın hekayələrində yaşamaqdadır, eyni məişət romantikasını və bəzən hətta yüngül yumoru yenə də bu hekayələrdə hiss edirik, lakin bu hekayələrdə yeni bir xüsusiyyət də vardır. Bu xüsusiyyət qəzəb hissinin, əsas xətt olaraq bütün hekayələrdən keçməsidir. Bu coşqun qəzəb və hiddət yazıçının bir sıra hekayələrinin əsas pafosunu, əsas ruhunu təşkil edir (4, 352).

Mir Cəlalın igidlik və qəhrəmanlıq motivləri üzərində köklənmiş «Anaların üsyanı», «Şərbət», «Qardaş qanı» hekayələrini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Bu həyəcana səbəb, yalnız bu hekayələrdə təsvir edilən hadisələr deyildir. Həyəcanın əsl səbəbi yazıçının bizə göstərdiyi böyük qəlblı insanlar: analar, atalar, bacılar və qardaşlardır. Bu, öz dağılmış və yandırılmış evlərinin, söndürülmüş ocaqlarının, öldürülmüş körpələrinin, öz ismətlərinin, şərəf və namuslarının qisasını almaq üçün üsyan etmiş anaların həyəcanıdır. Bu həyəcanı ədib belə təsvir edir: «Dünyada birinci və axırıncı dəfə olaraq anaların müqəddəs qiyamı başlanırdı... Analar indi müsəlləh və qəzəbli bir ordu kimi əl-ələ, səs-səsə verirdilər. Kəndli qadın əlində alakeş, kürək, toxa kəlirdi. Fəhlə qadın yumruğunu düyümləyərək bayraq kimi qaldırırdı. Müəllimə kitabını silaha dəyişir, yazanlar qələmini süngüyə çevirirdi. Dəniz kimi dalğalanan, vulkan kimi coşan bu hərəkət getdikcə böyüyür, böyüdükcə sürətlə irəliləyərək doğru yeriyirdi. Əli yalınlar yerdən daş götürür, ağac alır, ümumi düşməne, insanlığın düşməninə, faşist başkəsənlərə qarşı yüyü-rüdü» (5, 8).

Ədibin bizə bir neçə sözlə tanış etdiyi adamlar, bütün bu qoca arıçı ostepenkolar, körpəsini itirmiş müsibətli mariyalar, cəbhədəki minlərlə oğulları üçün köynək tikən analar, bütün bu Mərcan nənələr, Havva xalalar bizə yaxın və doğmadır. Mir Cəlalın bircə canlı təsviri bizim təsəvvürümüzdə min rəng çalaraq zənginləşir, qənaətlə söylənməmiş bir sözü Vətən məhəbbəti ilə çırpınan ürəyimizdən xəbər verir. Biz inanırıq ki, 21 işli qızını cəbhəyə göndərən və 14 yaşlı oğlunu traktora oturdan Ukrayna kəndlisi Ostepenko faşist quldurlara qarşı məhz belə bir qəzəb və nifrət hiss edə bilər. Əsərdə oxuyuruq: «...Saoldatlar kişini öz otağına gətirdilər. Ərzaq istədilər, bal istədilər. Ostepenko onların dilini bilmirdi, bilmək də istəmirdi... Rəngi qızarmış, gözləri dəhşətlər görür kimi böyümüşdü. Bəbəklərində bu saat qorxulu tufanlar baş verəcəyini bildirən şimşəklər oynayırdı... İndi Ostepenko öz arı pətkəklərini adi bir əmlak kimi düşünmürdü. Onlar öz həyatından, ailəsindən, əziz oğluna və qızına olan məhəbbətindən, keçirdiyi uzun, dinc gənclik həyatından qoparılan qığılcımlar, yaxşı güzərandan qalan şirin xəyallar, xoşbəxt bir xanımın bağında bitən əlvan çiçəklər kimi görünürdü» (5, 86-87).

Biz inanırıq ki, bu qoca arıçı, gözlərini isti qan damlaları ilə dolduran həyəcan və qəzəbi ancaq bal kəsən bıçağı həyasız faşist soldatının ürəyinə sancmaqla sön-dürə bilər.

Ədibin Vətən müharibəsi ilə əlaqədar olan hekayələrində həyatı, şəraiti və insanları müfəssəl təsvir etmir, çünki kiçik hekayələrdə bu, lazım da deyildir. Lakin bu hekayələrdən aldığımız təsir dolğundur, çünki Mir Cəlal bizə canlı həyatın bir parçasını göstərsə də, onu həm də şox yüksək sənətkarlıqla göstərir. O, təsvir etdiyi insan xarakterlərinə uyğun olaraq şəraiti də iki-üç sözlə oxucunun gözləri qarşısında canlandırır bilir. Müharibə cəbhəsini öz gözləri ilə görüb yaxından müşahidə

etməməsinə baxmayaraq, onun dəhşətlərini oxucuya hiss etdirir: «Toplar nərildəyir, pulemyotlar tələsir, təkər səsləri dəmirçi bazarını xatırladır. Göy, yer bir-birinə qarışıb, üfüqləri kəsif və bulanıq bir hava örtmüşdür. Adam çox eşidir, az görür. Güman edirsən ki, sənin sağında, solunda, arxanda, qarşında, başın üstündə və ayağın altında, hətta qəlbində, beynində alovlanan çarpışmaları, bütün bu gurultu və dəhşətləri müəyyən bir pərdə örtmüşdür» (5, 352-353).

Vətən müharibəsi xalq müharibəsidir. Faşizm bəlasına qarşı müharibədə bütün xalq: qoca, cavan, qadın, kişi, uşaq, böyük — hamı iştirak edir. Cəbhə ilə cəbhə arxası arasında möhkəm bir əlaqə, böyük yaxınlıq, bir ümumilik vardır. Daha doğrusu, bunların hər ikisi vahid böyük bir xalq cəbhəsidir (2, 354).

Biz bu həqiqəti yazıcının hər bir hekayəsində hiss edirik, cəbhə arxasındakı ataların, anaların, bacıların bütün hissi, fikri cəbhədəkilərlə məşğuldur; onlara ruh vermək, arxa durmaq, kömək etməklə məşğuldur. Cəbhə arxasındakılarla cəbhədəkilər bir həyat yaşayırlar. Hər ikisinin yalnız bir məqsədi vardır: alçaq düşməni tezliklə darmadağın etmək. Hər kəs bacardığı qədər bu məqsədə kömək edir. Mərcan nənə əlindən heç bir şey gəlmədikdə faşist cəlladlarına nifrın etməklə ürəyini soyudur: «Dinc və gözəl şəhərə, səadətə gün keçirən ailələrə, mehriban camaata, analara, övladlara baxır; canavar kimi gecə qaranlığında basqın edən faşistləri xatırlayır, ürəyində deyirdi: ay gələn yolların kəsilsin, ay uçan qanadın qırılsın, gözün kor olsun, niyə qoymursan, niyə xalqı dinc qoymursan?..» (5, 110).

Haman Mərcan nənə qarğış və nifrınla kifayətlənir, yangın düşmüş bucaqlardan birini aşkara çıxarıb, yangının tez söndürülməsində iştirak etdikdə qarı sevinir, xeyirli bir işlə Vətən müdafiəsinə yardım etməsi ilə fəxr edir.

Mir Cəlalin hekayələrində cəbhə arxasının təsviri əsas yeri tutur. Buna görədir ki, onun əsas qəhrəmanları da qadınlardır, analardır. Oğul qəlbi ilə, övlad hissi ilə, qızıl əsgər xəyalı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan bu anaların arzu və istəklərində, sevinc və kədərlərində, təmiz, mehriban xeyir-dualarında faşizmə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan şanlı qızıl əsgərlərin simasını aydın görmək olur. Bu analar, bir ana olaraq faşizmə nifrətdən başlayır, bir vətənpərvər qadın olaraq, faşizmi darmadağın etmək üçün fəal mübarizəyə qoşulmaq dərəcəsinə qədər yüksəlirlər. Böyük ədibin qələmə aldığı «Ananın köynəyi» adlı hekayədəki ana belə fədakar analardandır. O, cəbhə üçün, qızıl əsgərlər üçün köynək tikir və bu köynəklərdən birisi oğlu Tahirə çatacaq deyə köynəklərin hamısının döşünə xüsusi nişan qoyurdu. Onun oğlu bir deyildi, min idi. Oğlu cəbhədən ona yazmışdı: «Biz hamımız öz anamızın köynəyini geymişik» (5, 216).

Hekayədə təqdim edilən Havva xala kimi cəsur və hünərvər analar daha gözünə açıq olmağa, hətta ən hiyləgər diversantları belə ifşa etməyə çalışırlar.

Ədibin təsvir etdiyi xalq qəhrəmanları azman bədənli, heybətli görkəmləri olan, qədd-qamətli, enlikürəkli, polad sinəli, möhkəm əzali, əyilməz dizli, burulmaz biləkli, qulac qolları, bükülməz yaraşıqlı ərənlərdir. Bu boy-buxun və fiziki qüdrət sahibləri güclü, davamlı, cəld, mətin iradəyə malik əzmkar və məğrur pəhləvanlardır.

Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, türk alp ərənləri tarixən fiziki mədəniyyət elementlərini dərinləndirən mənimsəyən, yəni qılınc döyüşündən, ox atmaqdan, nizə süzdürməkdən, gürz oynatmaqdan, at səyritməkdən, min bir fənd və çeviklik tələb edən gərgin güləş yarışlarından hünərlə çıxan bahadırlardır. Həmin intəhasız fiziki əzəmətə malik bahadırlar cismani sağlamlıq mücəssəməsi olmaqla yanaşı, həm də ağıllı, səbatlı, etibarlı, xeyirxah və sadə qəlbli xalq qəhrəmanlarıdır.

Beləliklə, böyük ədibimizin müharibə mövzusunda həsr etdiyi biri-birindən oxunaqlı olan sanballı əsərlərində Azərbaycan oğullarının həmin qanlı müharibədə göstərdikləri hünər və cəsarətlərini, yenilməz fədakarlıqlarını alovlu bir vətənpərvər yazar kimi çox məharətlə işıqlandırmışdır. İstedadlı ədibimizin həmin dövr üçün xalqımızda ruh yüksəkliyi yaradan, onları igidlik və qəhrəmanlıq göstərməyə sövq edən ibrətamiz fikirləri bu gün dəyərli bir sərvət kimi bizim üçün çox gərəkliyə. Biz çox uzun illər düşmən tapdağında qalmış, yağılara əsir düşmüş doğma torpaqlarımızın, əzəli və əbədi gözəl Qarabağımızın işğaldan azad olunmasında nəinki Vətən oğullarının, həm qız və gəlinlərimizin göstərdikləri misilsiz şücaətinin əksini Mir Cəlal kimi böyük qələm sahiblərinin yaradıcılığında görürük.

Ədəbiyyat

1. Aslanlı M.İ. Azərbaycan ədəbi və ictimai-pedaqoji fikrində fiziki tərbiyə məsələləri. Bakı: Azəməşr, 2008.
2. Dadaşzadə M.A. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azəməşr, 1957.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fiziki tərbiyə mədəniyyəti. Bakı: Füyuzat, 2015.
4. Mir Cəlal. Əsərləri, 5 cildə, I c., Bakı: Aqiloğlu, 2013.
5. Mir Cəlal. Əsərləri, 5 cildə, II c., Bakı: Aqiloğlu, 2013.
6. Paşayev M.Ə., Hüseynov F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
7. Paşayev M.Ə. Seçilmiş əsərləri, 4 cildə, I c., Bakı: Azəməşr, 1967.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova